

Сатпаевские чтения 2007 (Тезисы докладов)

ҚР ҰҒА-ның Хабарлары. Геологиялық сериясы. Известия НАН РК.
Серия геологическая. 2007. №5. С.60-86

Н. ЖАЛҒАСҰЛЫ, Р.С. ТАНТАЕВ

ҒУЛАМА ШАПАҒАТЫ

Егеменді еліміз XX ғасырдың соны мен XXI ғасырдың басында қазақ жерінен шықкан, Орталық Азия ойшылдарының тізбегін жалғастыратын оқымыстыларының 200, 150, 100 жылдық мерейтойларын бірінен сон бірін ЮНЕСКО шешімімен атап өте бастады. Олар – композитор Құрманғазы, ғұлама оқымысты Ш. Үәлиханов, ақын-философ Абай, академик К.И. Сәтбаев, жазушы М.О.Әуезов, археолог Ә.Х.Марғұлан, фарабитанушы академик А.Ж. Әл-Машани, т.б. Осы мақала еліміздің жер қойнауындағы пайдалы қазбаларды игеруде зор енбек еткен академик К.И. Сәтбаевка арналады.

Еліміздің кын-қыстау кезеңінде тынымсыз енбегі, аққан жүлдышдай жарқ еткен өмірімен ғылымда калдырған ізімен сыйлы – академик К.И. Сәтбаев бүгіндегі 108 жастан асып отыр. Қазактан бірінші шықкан инженер-геологы, ғылым докторы, академик және Қазақ ССР Ғылым академиясының құрылуының бастауында тұрып, оның тұнғыш президенті болған К.И. Сәтбаев – өмірдің “тар жол, тайғақ кешуін” өз басынан өткізіп, азда болса оның зейнетті құндерін де көрген ғұлама.

Қазақ ССР Ғылым академиясының Тау-кен істері институтын құруда К.И. Сәтбаевтың енбегі ұшан-теніз. Өзінің негізгі мамандығы геолог болғанымен, Қазақстанның жерасты байлығын игеруде бұл институттың алатын орны ерекше болатындығын басқалардан ертерек сезген оқымысты.

XX ғасырдың бірінші ширегінде болашағы жоқ деп келген Жезқазған – Ұлытау өнірі қазір Отанымыздың аса ірі кеншоғырларының біріне айналды және ол тек мыспен ғана емес, мұнай, асбест, мәрмәр, әктас, алтын, күміс, көмір, темір, корғасын, мөлдір (хрусталь) және т.б. жер қыртысында өте сирек кездесетін металдарымен егеменді еліміздің байлығына үлесін қосуда алаштың біртуар тұлғасы К.И. Сәтбаевтың алатын орны ерекше.

Әңгіме, тіпті, қосымша қаржы жұмсалып, тоқтап қалған барлау жұмыстарын өрі қарай жүргізуіді ұйымдастыруында ғана емес, осы

кеништердің кен құрылымының геологиялық-тектік концепциясын жасап, оны жергілікті геологиялардың басты бағыты ретінде колына беруінде. Бұл теория кеннің рудадағы тараулуы, орналасуы, жиілігі, аз-көбін анықтайдын факторларға сүйеніп, барлау кезінде бұлжытпай бакылаумен толықтырылатын болжам арқылы анықталатын болатын. Осы тұжырым қазіргі заманда да, бұрынғы кеңестік кеңістіктері геолог-барлаушылардың да басты құралына айналып отыр.

Әлі есімде, 1966 жыл болатын, мен ол кезде Батыс – Жезқазған кенішінде жұмыс істеп жүргенмін. Сағат 11-дін шамасында телефон шылдыр ете калды, тыңдасам – Кәкімбек Салықов ағамыз екен – ол кезде Кәкен Жезқазған мыс комбинаты парткомының хатшысы қызметінде еді.

“Сіздерге қазір «Лениншіл жас» газетінің тілшісі Болат Бодаубаев барады, ол кісі еліміздің алғы шахтасы 55-пен танысқысы келеді, соны Сізге жүктеймін”, – деді.

Жердің жеті қабат астында өздігінен жүретін әртүрлі техниканың кенде өндірудегі жұмысымен танысқаннан кейін, тілші К.И. Сәтбаевтың шәкірті, сол кездегі Жезқазған Геологиялық барлау басқармасының төрағасы В.И.Штифановпен жолықтыруымды өтінді. Мен Василий Ивановичпен телефон арқылы хабарластым да, кездесетін уақытты белгілеп, ертеңіне «ассалаумағлейкум», – деп қызмет бөлмесіне кіріп келдік. Қазак тіліне, сол өнірдің тарихына жетік Василий Иванович: “Бұл кабинет маган Қаныш Имантайұлынан ауысқан, осы үстел, осы орындық сол кісінін талай жылдар қызмет істегендеге пайдаланған заттары. Мына суретті ол кісі кайтыс болғаннан кейін өзім жасаттырып, іліп койдым”, – деп қабыргадағы Қаныш Имантайұлының жайдары да күлімсіреп тұрған портретіне қарады.

Ол кісі кенде жер бетіндегі өсімдіктердің түрінен-ак анықтап, «салындар осы жерге бұрғыны» дейтін. Ал, бұрғылау деген өте қымбатқа түсетін жұмыс, сондықтан да жауапкершілігі мол болатын, бірақ Қаныш Имантайұлының үнғы сал деген жерінен кен табылмаған емес, жарықтықтың көріпкелі бар сиякты еді.

Оте елгезек, жайсан, үлкенді-кішінің тілін табатын, халқының тарихы мен мәдениетін жетік билетін. Сондыктан да мәмлещіл, әңгімешіл болды, осы қаланың бас алғында, биіктігі 100 метрге жететін, таза мыстап ескерткіш койылса шіркін, сонда ғана онын алдындағы борышымызды актаған болар едік.

Ал, марганец – ол бөлек әңгіме! Темірді корытуда, танктерге сауыт құйғанда қоспа ретінде қолданылатын аса қажетті металл. Никополь мен Чиатура жау қолына өтіп, Орал зауыттары сол марганецсіз қалды фой. Ол кенді К.И.Сәтбаев сөл ертерек, Жезді бойынан тапқан, 1942 жылы үкімет тапсырмасымен, сол кездегі нарком И.Ф.Тевосянның қолдауымен қаржы бөлініп, 38 тәулік ішінде 60 шакырымға темір жол да, шахта да салынып бітіп, Қазақстан марганецінің бірінші эшелонын зауыттарға жөнелтті.

Дәл осы жылы Жезқазған-Ұлытау аймағының шикізат қорын игеруге арналған монографиясына бірінші дәрежелі КСРО Мемлекеттік сыйлығы беріліп, ғылыми кенесте қорғатпай-ақ, оған геология-минералогия ғылымдарының докторы дәрежесін беріп, бекітті.

1944 жылдың аяғында КСРО ғылым академиясының Қазақ филиалында 16 ғылыми-зерттеу институттары жұмыс істеп, ал 1946 жылдың 1 шілдесінде Қазақ ССР ғылым академиясы салтанатты түрде ашылып, оның бірінші президенті болып К.И.Сәтбаев сайланды. Дәл осы жылы КСРО ға тоłyқ мүшесі болған-ды.

Алдыңғы катардағы ашылған ғылыми зерттеу институттарының катарында – 1945 жылдың 28 наурызында құрылған Тау-кен істері институты болды. Оның бірінші директорлығына И.З.Лысенко, орынбасары ретінде, кәдімгі термобұрғыны ойлап тапқан, А.В.Бричкін тағайындалды. Сөйтіп, бұрынның құрылған Геология ғылымдары институтында К.И.Сәтбаевтың жеке басқаруымен Тау-кен ғылымының негізі қалана бастады.

Оз алдына шаңырақ көтерген жана құрылымың 4 секторы, 29 ғылыми қызметкері, олардың арасында 1 ғылым докторы, 7 ғылым кандидаты Қазақстанның Тау-кен ғылымы тарихында дербес институт болып өз жұмысын қызу бастап кетті. Осы институт құрылымымен Республикада тау-кен комбинаттарының жұмыстарын карқыннатуға арналған ғылыми-зерттеу жұмыстарына тапсырыстар түсे бастады.

К.И.Сәтбаев Тау-кен істері институтының ғылымдарының алдына алғышартты міндеттері ретінде – жер асты жұмысының тиімді параметрлерін, кен ашу мен кен өндіру жүйесін,

бұрғылау-қопарылыс жұмыстары, ашық және жерасты жұмыстарында қойтастарды майдалау амалдарын жүргізу өдістемелерін жасауды бірінші шешілуге тиісті мәселе етіп койды.

Аз күшпен мұндан алға қойылған курделі мәселелерді шешудің өзі оңайға түспеуі белгілі. Сондыктан да ықшам ұжым үлкен іске асқан үйимшылдықпен кірісті. Эр кезенде К.И.Сәтбаевтың қамқорлығы сезіліп, институт лабораторияларын жабдықтау жұмыстары катар жүріп жатты.

Тау-кен ісіндегі ең күрделі болып саналатын жұмыстар, мысалы, Жезқазған кенішінде – кен өндіру жүйелеріндегі қазбалар мен кентректердің есептеу өдісімен шығарылған параметрлері, Лениногор, Зырян, Текелі және тағы басқа кен орындарында қолданылатын блокты әдейі құлату жүйесінде,rudаны қопарылған тастардың астынан бөліп түсіріп алушын теориясы мен осы үдірісті онан әрі жетілдіру жұмыстары пайданы шаш етектен келтіріп жатты.

Осы айтылған жүйелерді өндіріске енгізіп, Лениногор полиметалл және Зырян корғасын комбинаттарында кен өндіруді 4 есе көбейтті, еңбек өнімділігі 4 есеге үлғайып, шығаратын өнімнің өзіндік құны 2 есеге азайды. 1949–1960 жылдары осы кеніштер 500 млн рубльге пайдалану келтірді, ал екі жылдан соң осы институттың үшғалымы (Ә.Ш.Мусин, А.Н.Жақыпбаев, В.Г.Береза) басқа да авторлармен бірге Лениндік сыйлықтың иегерлері атанды.

К.И.Сәтбаевтың алға қойған мәселелерінің бірі – жер қыртысынан өндірілетін шикізаттарды әр уақытта кешенді пайдалану еді. Тіпті соғыс жылдарында, шикізатты молырақ әрі тиімді пайдалану үшін, Қазақстанда ашылған барлық карьерлер маңайындағы толып жатқан, тұла бойында сапашарты жеткілікті тас үйінділерінен металл алушы жолға қоюды талап еткен.

К.И.Сәтбаев әр уақытта да шахта жұмышшыларының енбегін женілдету, оларға комфорттық жағдай жасау, әсіресе, қосымша жұмыстарды механикаландыру, автоматтандыру, шахтадағы ең қыын жұмыс түрлері – бұрғылау, кен тиеу, оны жер бетіне көтеру, жерасты суымен күресу істерін түгелімен техникаға жүктеуді осы саладағы оқымыстылар мен инженерлерге мақсат-бағдар етіп койды.

1949–1950 жылдары институтта Жезқазған кенішінде өздігінен жүретін техниканы колданудың бірінші жобалары жинала бастады. Осы жылдары 2 бұрғылау кондырмасы (СБК-4) тәжірибе жұмыстарын бастап-ак кетті. Эрине, кеше ғана бұрғышының қолымен көтеріп жұмыс атқаратын перфоратордан кейін – бұл жаңалық-

тын киыны да, артыкшылығы да қатар болды. Жұмысшыларды қайта дайындау, жоғары қысымды компрессорлар, судың мол коры керектігін айтпағанда, жаңадан қосылған – дарылдаған шумен, газбен күресу, осыншама техника жүретін штректерді көнектіп казу, оларды жерастына түсіру, шығару, косалқы бөлшектер т.с.с. то-лып жатқан мәселелерді шешу керек болды.

1955 жылы Жезқазған комбинатының инженерлерімен бірігіп 51 шахтада Э-1003 типті экскаватордың жұмыс органдарын шахтаға түсетіндей ықшамдап, кенді ВОК-350 вагонамен тасуды ұйымдастырыды.

1958 жылы 45 шахтада өздігінен жүретін техниканы қолдануды тәжірибеден өткізу участкесі құрылды – бұны талантты инженер М.Т.Токтамысов басқарды. Әрине бұл участкениң ғылым мен өндірісте атқаратын маңызы өте зор болды – қолдануға бола ма, болмай ма деген сұрапқа толық жауап берілді, – экономикалық табыс шаш етектен келеді деп экономистер айтса, кен өндірудің өзіндік құны 2-3 есе кеміді деді жоспарлаушылар. Осы шахтадағы тәжірибе жұмыстарының корытындылары К.И.Сәтбаевқа 1960 жылы Қазақстан үкіметіне жерасты жұмыстарында өздігінен жүретін техникаларды қолдануды тездетьу үшін ұсыныс жасауға, оған комакты қаржы болу керектігіне көз жеткізуіне негіз болды.

К.И.Сәтбаевтың тау-кен өндірісі мен ғылымына орасан енбекі сінген ардагер екендігі мына мысалдан көрініп-ак тұр: КСРО Мемлекеттік сыйлығының иегері, сол кезде 44 шахтаның бас инженері Д.О.Ешпанов былай дейді: “Бастығым Т.Сәдуақасов екеуімізді Жезқазған комбинатының директорының кабинетіне шақырған сон, дереу жетсек – бір топ инженерлер толып отыр еken, төрде – Қаныш Имантайұлы, касындағы комбинат директоры В.В.Гурба мәжілісті ашып, сөз кезегін К.И.Сәтбаевқа берді.

– Сіздер, осы, кенді қалайша өндіріп келесіздер? – деген сұрапкен бастады Қазақ ССР ғылым академиясының президенті.

– Әуелі қайlamен, сүйменмен, тіпті күрекпен. Одан кейін перфораторға көштініздер, күректі сүйретпе қырмалар ауыстырды, тәшкелер орнына 2,5 тонналық вагонеткалар келді. Бұл деген арkalap келе жатқан жүгінді атан түйеге ауыстырғандай ғана!

– Ал тау-кен ғалымдары, оның бірі – әне орталарында отыр – Уахит Шәріпұлы Шәріпов, Тау-кен істері институтында жерасты жұмысын техникаландыру лабораториясын басқарады,

өздігінен жүретін алып техникаларды шахтаға түсіруге болатынын айтады. Тау-кен ісінде революция жасайтын, кен қазуды ондаған, жүзденген есеге арттыратын жаңа техника жасаймыз, – дейді.

– Осындағы қыруар жұмысты Жезқазғанның келешегі – жас инженерлер бастамай, кім бастайды? Бұғінгі барға мәз болмай, келешекті киялдау жастардың үлесі болса керек-ті. Ал, Сіздер, бәз-баяғыша әкелерінен қалған ескі скреперді данғырлатып сүрете бергілерін келеді. Жезқазғанның арзан да тиімді мысы құні ертең көбірек керек болмақ, осы жерде тұрғызылып жатқан кен көлемді қорыту зауыты іске қосылған кезде, жоспар ондаған есе өседі. Сонда қайтпексіздер? Табан астында жатқан бай кенді шет елден тасимаңыз ба? Жок, жолдастар, бұл кенді алып шахталар салып, қуаты мол техникалар қолданып алудың жолын іздеу кажет. Мәселен, он жылдан сон, жиырма жылдан сон кенді қалай казамыз, немен жер бетінде көтеріп, оны қандай көлік түрімен тасимаңыз.

Әрине, мұндай келелі іс бір немесе бір топ маманың колымен жасалмайды, бұған көп инженерлердің көмегі керек, қаражат, уақыт, шеберхана, ең бастысы – осыдан бірдеме шығады деген шекспір сенім, жұмыс істеуге ынта-жігер кажет, – деді академик К.И.Сәтбаев” (М.Сарсенеев. Сатпаев. – М., «Молодая гвардия», 1980).

Болашақ үлкен жұмыс осылай басталып, Жезқазғанның 45-ші, 51-ші шахталарында жанжақты сынақтан өткізілген бүрғылау, тиеу, тасу, бекіту техникалары алып-шахта 55-те, дүниеде тенденсі жок кен өндірудің техникалық мәдениетін көтеріп, руда тасқынын молайтты.

Осы мақаланың авторларының бірі – сол кезде 55-ші шахта қарайтын Батыс Жезқазған руднігінің ауысым бастығы – осыншама қайнаған жұмыстың басы-қасында болғанына, шахта өмірінің мол тәжірибесінен қанықканша сусындағанына, ол сынақ кейін ғылымға келгенінде іске асқанына дән риза.

Қазба жүйесі қолданылатын жерасты кеңіштерінде әртүрлі кентіректердің есебінен жер астында 35-40 пайызға дейін руда қалып қоятын. Сол мол кенді қалдырмай үшін – Тау-кен ісіндегі жаңа сала – “әртүрлі қазбаларды бос, пайдасыз үйінділермен толтырмалап бекітіп, ал өз “қызметтерін” аткарып біткен кентіректерді сыртқа шығарып, олардан металл алу әдісі пайда болды. Бұл жаңа әдіс өзінің қолдану аясын көнектіп, қазір өз алдына қазбалу жүйесі бар, сан алуан техникасы мен технологиясы бар, ғылымның да, өндірістін де жаңа түріне айналды.

К.И.Сәтбаев жетекшілігімен жасалған, геология-минералогия ғылымында тенденсі жок, жаңа тұжырымға сүйенілген – металлогения мен болжам арқылы Орталық Қазақстан кен орындарын ашудағы қыруар жұмыстары үшін 8 ғалымға Лениндік сыйлық берілді.

1961 жылы (26 наурыз – 1 сәуір) Жезқазганда академик К.И.Сәтбаев өзі баскарып, Тау-кен істері Институтының мамандары катысқан, Қарағанды совнархозы, Геология және жер койнауын корғау министрлігі және Жезқазған кен-металлургия комбинаты инженерлерімен бірігіп өткізген Қазақ ССР ғылым академиясының көшпелі сессиясын айрықша атап өткен жөн. КСРО ғылым академиясының 6 академигі, Қазак КСР ғылым академиясының 8 корр-мүшесі, 5 ғылым докторы және 77 ғылым кандидаты катынасты. Құлағы естіген, кітаптарынан оқып білім алған ғұлама ғалымдарды қөзімен көріп, жергілікті мамандар бір көтеріліп қалды, өздері де бүтінгі құннің қекейкесті мәселелері бойынша баяндамалар жасады: Ш.Есенов, У.Ш.Шәріпов, Ж.М.Қанлыбаева, Д.О.Ешпанов, К.С.Салықов, Ә.Иманғалиев, Х.Көшеков, С.Қ.Асатов, М.Т.Тоқтамысов, Қ.Х.Нұғыманов ғылыми тұжырымдарын Жезқазғанның кен өндірісін жана техникаларды қолданудың арқасында бірнеше есе қөбейтуге болатындығына арнады.

Енбектің де зейнеті бар екені белгілі – Тау-кен істері институтының профессоры У.Ш.Шәріпов бастаған топ 1971 жылы КСРО Мемлекеттік сыйлығының лауреаттары атанды. Сөз жок, К.И.Сәтбаевтың геологияға сінірген еңбегі ұшан-теніз, бірақ Тау-кен ғылымы академиктің айтқандарынан ешқашан ауытқыған емес. Институт ғалымдары жұмысының бағытын кен өндіруде кешенді тәсілдерді пайдалануға, кенде қалай қауіпсіз, арзан және жұмысшыларға қолайлы жағдай жасауға бұрды.

К.И.Сәтбаев жан-жакты оқымысты болып, Қазактың бас ғылым ордасының президенті ретінде де казақ елі өміріне байланысты мәдениеттің, білімнің, экономиканың, денсаулықтың, ғарыштың салаларына араласып, оның біразының жұмысын өзі баскарды.

Орталық Қазақстандағы өндірісті өркендеуде үшін Ертіс-Қарағанды каналының жобасы мен құрылышын басқарды, атакты композитор А.В.Затаевич академиктің аузынан халықтың 25 өн мен күйін жазып алды, археологиялық жазбаларға қатынасып, Ұлытау маңындағы Алтын шоқыдан “Қарсақбай тасын” тауып, ондағы жазудың 1391 жылғы Ақсак Темір жорығына ар-

налғанын оқып беріп, мұражайға тапсыртқызыды. 1927 жылы Алтын-Орда хандарының кеменгер кенесшісі, әскер басы – Едіге туралы сыр аштын халық жыры – “Ер Едігені” үлкен алғысөз жазып, Мәскеуде араб әрпімен казақша бастырып шығарды. 1926 жылы Том технологиялық институтын бітіріп, тау-кен инженері атағының геологиялық барлау мамандығын алған жас инженерге Шокан Үөлихановтан кейін Ер Едіге туралы пікір айту – болашақ академиктің, сол кезде-ак білімнің әр саласына құштарлығының айғағы еді.

1937 жылдан бастап ондаған жылдар бойы Кен-металлургия институтын бітіруші тау-кен, геолог және металлург мамандықтары бойынша, мемлекеттік емтихан комиссиясының төрағасы болып, қанша мың жас мамандарға өмірге жолдама берді.

К.И.Сәтбаевтың осы күнгі пайдаланылып жүрген ғылым саласындағы журналдардың шығуның бастауында тұрып, оған сінірген өлшеусіз еңбегін де айтуымыз керек.

Бекен құлжа, өте көркем шыққан кітабында (Б.Кульджа. Сто лет любви. – Алматы, 2002) жазады – «...К.И.Сәтбаевтың халқым дегенде жүрегі сүттей ақ болатын, М.Әуезовке Мәскеуде, МГУ-де сабак беріп жүрген кезінде, әдейі жолығып – бүкіл халқымыздан үят, Мұха, елге жүр, казақ деген аты бар елге бірге қызмет етейік (был 1954 жыл болатын), өлер Сталин өлді – енді абақтысымен корқыта алмас. Мына отырған Ғабит (Мұсірепов) Жазушылар одағынан Жоғарғы Кенеске депутаттыққа ұсынылып жатыр, бұл ЦК-ға барып сенің пайдана өз кандидатурасын қайтып алады. Ал дәл солай болғанда саған ешкім тиісе алмайды», – дейді.

Әңгімені аса маңғаздылығымен тындал отырған М.Әуезов: – «МГУ-дың басшылығына рахметімді айтып, өз орныма лекция оқитын профессорды ыңғайлад, он күннен кейін елге аттанамын», – деп уәдесін береді. Солай болды да.

Міне, алаш алдыбы К.И.Сәтбаев зобалаң заманнан саусақпен санарай ғана қалған казак зияллыларын осылай қорғаған.

Отанды өз академигінің еңбегін бағалап, төрт мөрте Ленин және «Ұлы Отан соғысы» орденімен маралаттады, Ленин және Мемлекеттік сыйлықтарының иегері атанды. Фарышта № 2402 “Сәтбаев” атты жұлдыз Күнді 3 жылдай уақыт ішінде айналып өтіп, шартаралпа Жердің бір шетінде Қазақ елі бар, сол елде XX ғасырда өмір сүріп, ғылымды қөтерген, оны өз елі үшін ғана емес, бүкіл адамзат иғілігіне паш еткен – Қаныш Имантайұлы тұрған – деп жар салып жүргендей.